

О.С.ІЩЕНКО *

ВІЗАНТІЙСЬКА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Розглядаються різноманітні зв'язки великого князя київського Володимира Мономаха з Візантією, їх осмислення в контексті ідеї візантійської спадщини в московській суспільно-політичній думці XV–XVI ст. Аналізується спорідненість князя по материнській лінії з візантійським імператорським домом, дані письмових і матеріальних джерел про близькість Володимира Всеволодовича до візантійського суспільства й культури, його політичні та військові взаємовідносини з імперією. Робиться висновок про те, що саме завдяки цим, переосмисленим в історичній пам'яті зв'язкам, Володимира Мономаха й було обрано на роль символу російської монархічної влади, рівної за статусом владі візантійських імператорів.

Ключові слова: Володимир Мономах, Візантія, Русь, Московське царство, історична пам'ять, ідея візантійської спадщини.

Володимир Всеволодович Мономах – один із найбільш відомих руських князів, який увійшов до історичної пам'яті як той, хто об'єднав княжий рід, зупинив усобиці, був послідовним борцем із половцями, почав цілеспрямований наступ на степовиків. При цьому з ряду інших князів він виділявся не тільки своєю невтомною діяльністю на користь Русі, як це змалювали ангажовані літописці, але й походженням – спорідненістю з візантійським імператором, що на рубежі XV–XVI ст. відіграє далеко не останню роль у трансформації образу князя в династичний і самодержавний символ Московського царства.

Згідно з повідомленням «Повісті временних літ» (далі – «ПВЛ») під 1053 р., матір'ю Володимира Мономаха була грецька царівна: «У Всеволода родися сынъ, и нарече имя ему Володимеръ от царице гръкыне»¹. Своє незвичайне походження підкреслював і сам князь. Починаючи «Повчання» дітям, написане, імовірно, не без грецького літературного впливу², він уважав за необхідне повідомити, насамперед, про цей факт: «Азъ худый дедомъ своимъ Ярославомъ, благославленнымъ, славнымъ, нареченый въ крещении Василий, русьскимъ именемъ Володимиръ, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мъномахъ»³. Дружиною Всеволода та матір'ю його первістка, майбутнього

* Іщенко Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних технологій Новочеркаського інженерно-меліоративного інституту Донського державного аграрного університету (Новочеркаськ, Російська Федерація)

E-mail: ischenko-2010@mail.ru

¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и комм. Д.С.Лихачёва; под ред. В.П.Адриановой-Перетц. 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2007. – С.70.

² Див., напр.: Комарович В.Л. Поучение Владимира Мономаха // История русской литературы. – Т.І: Литература XI – начала XIII в. – Москва; Ленинград, 1941. – С.290–291; Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв.: Очерки литературно-исторической типологии. – Москва, 1980. – С.97.

³ Повесть временных лет. – С.98.

князя Володимира Всеволодовича, стала царівна з дому правлячого імператора Константина IX Мономаха, адже інших імператорів із роду Мономахів у Візантії не було. Однак подібна інституція з зазначенням свого походження по жіночій лінії, по суті, суперечила традиціям («іменами жінок у давньоруській писемності завжди нехтували, називаючи їх по імені чоловіка чи сина»⁴). Але тенденція ведення свого родоводу від роду візантійських імператорів, що простежується у цьому випадку, возвеличувала владу та статус Володимира, виділяла його серед інших Рюриковичів⁵. Таким чином, заради утвердження своєї переваги в Русі можна було піти й на порушення традицій. У цьому зв'язку слід було б очікувати доволі частого іменування в літописі Володимира Всеволодовича Мономахом. Але в «ПВЛ», не рахуючи «Повчання», уміщеного 1096 р. в Лаврентіївському її списку, князь іменується практично завжди тільки як Володимир. Згадку про його родове найменування зустрічаємо лише у продовженні «Повісті» за Іпатіївським списком (1111, 1113 і 1115 рр.) і пізніх літописах. Однак використання Володимиром Всеволодовичем антропоніма Мономах – аргумент належності до відповідного імператорського роду, прижиттєвого його вживання стосовно до князя, відоме не тільки з «Повчання», а враховуючи, що останнє було включене до літопису доволі пізно⁶, то й не стільки з нього.

Найбільш надійним підтвердженням прижиттєвого найменування Володимира Всеволодовича Мономахом стала знайдена в Новгороді 1960 р. князівська свинцева печатка з зображенням св. Василя Кесарійського, на честь якого його було хрещено, і написом грецькою: «Печатка Василя, благородного архонта Русі, Мономаха»⁷. Відомі й інші печатки, що їх атрибутовано Володимирові Всеволодовичу – на них зображення св. Василя супроводжується написами: «Господи, помози рабу своєму Василию» або «Господи, помози рабу своєму Василию, князю руському»⁸. В.Янін дійшов висновку, що печатка з грецькою легендою й родовим найменуванням князя, швидше за все, належить до більш раннього періоду його діяльності (наприклад до 1070-х рр.). На більш пізніх печатках грецькі легенди змінюються руськими⁹. У кожному разі, саме

⁴ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.113.

⁵ Плотникова О.А. Легитимизация власти на этапе становления и укрепления династии русских князей. – Москва, 2008 [Електронний ресурс]: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2008/monographs/Plotnikova_OA_Legitimization_of_Authority.pdf. Пор.: Валева Г.К. О родовом прозвании Владимира Всеволодовича Мономаха // Вопросы ономастики: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1982. – С.121.

⁶ Див.: Воронин Н.Н. О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник в честь А.В.Арциховского. – Москва, 1962. – С.265–271; Его же. Андрей Боголюбский. – Москва, 2007. – С.134–137; Горский А.А. К вопросу о судьбе произведений Владимира Мономаха // Неисчерпаемость источника: К 70-летию В.А.Кучкина. – Москва, 2005. – С.117–123.

⁷ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник: А.В.Арциховскому к 60-летию. – Москва, 1962. – С.205; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т.І: Печати X – начала XIII в. – Москва, 1970. – С.16, 170, 251.

⁸ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.211; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.30, 70, 252; Пуцко В.Г. Вислая печать Владимира Мономаха // Нумизматика и сфрагистика. – Вып.5. – К., 1974. – С.96–99.

⁹ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.212; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.70.

перший із цих типів печаток являє найбільший інтерес та дозволяє нам судити не тільки про прижиттєве найменування князя Мономахом, а й уважати його офіційним. Зазначений тип цікавий і тим, що в ньому використано рідкісний грецький титул князя як для руської сфрагістики – «архонт», і ще більш рідкісний для Русі візантійський титул – «благородний», що відображає, очевидно, «генетичний зв'язок лінії Володимира Всеволодовича з візантійським імператорським домом, спорідненістю з яким Мономашичі пишалися»¹⁰. Така титулатура нагадує початок «Повчання» Володимира Мономаха, що його було зацитовано раніше, і також, як і останнє, демонструє прагнення князя виділитися серед іншої братії.

Митрополит Никифор, для якого Мономах був «добляя глава наша и всеи христолюбивей земли», навіював князеві думки про його вищість, отриману завдяки народженню тому, що «Богъ издалеча проразуме и предъповедь, его же изъ утробы освяти и помазавъ, отъ царьские и князьские крови смесивъ, его же благочестие въспита [...] И тѣи (Володимир – *О.І.*) есть истинныи икѹнникъ (копія, точне зображення оригіналу – *О.І.*) царское и княжеское икунъ»¹¹. Судячи з цих адресованих князю послань та яскравої характеристики особистісних рис Володимира, що її було вміщено в одному з послань, між князем і митрополитом-греком установилися доволі теплі, дружні взаємини¹².

¹⁰ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.217.

¹¹ *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси: XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы / Отв. ред. Д.С.Лихачёв. – Санкт-Петербург, 1992. – С.67, 70–71; Послание Владимиру Мономаху о посте и воздержании чувств // Послания митрополита Никифора. – Москва, 2000. – С.59, 73–74. Не інакше, як «благородний княже», звертався до Володимира Мономаха митрополит Никифор і у своєму посланні про «латинську віру» (див.: *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси... – С.71; Послание на латин // Послания митрополита Никифора. – С.95). За своїм характером до цитованого вище послання митрополита про піст і стриманість приєднується й послання князеві єпископа Даниїла Юр'ївського, в якому той звертався до Володимира як «почтенному господьскимъ и царьскимъ саномъ [...], благочестивому, христолюбивому великому князю» (див.: *Тихомиров М.Н.* Малоизвестные памятники: 2. Киевские князья XI столетия в послании о повинных // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.16. – Москва; Ленинград, 1960. – С.455; *Поньрко Н.В.* Эпистолярное наследие Древней Руси... – С.56). У всіх цих посланнях поряд із вказівкою на благородство та благочестя Володимира, привертає увагу й використання щодо нього царської термінології. Цар Володимир Мономах іменувався також у «Слові» Даниїла Заточника і у творі, названому М.Вороніним «Сказанням про перемогу над болгарами 1164 р. і встановлення свята Спаса» (див.: Слово Даниїла Заточника, которое он написал своему князю Ярославу Владимировичу // Памятники общественной мысли Древней Руси: В 3 т. – Т.1: Домонгольский период / Сост., авт. вступ. ст. и комм. И.Н.Данилевский. – Москва, 2010. – С.154, 410; *Щапов Я.Н.* Политические концепции о месте страны в мире в общественной мысли Руси XI–XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С.164). Однак, як показав В.Водов, уживання царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер. Найчастіше ним послуговувалися для прославлення з використанням візантійських взірців красномовства, для підкреслення політичного престижу того чи іншого князя (див.: *Водов В.* Замечания о значении титула «царь» применительно к русским князьям в эпоху до середины XV в. // Из истории русской культуры. – Т.П. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.541–542; пор.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.135–138). Термін «цар» в епоху до середини XV ст. не став титулом, котрий використовувався б стосовно руських князів, він побутував як свого роду позначення правителя «високим стилем» (див.: *Горский А.А.* «Всего еси исполнена земля Русская...»: Личность и ментальность русского средневековья: Очерки. – Москва, 2001. – С.135; *Его же.* Русское средневековье. – Москва, 2010. – С.85).

¹² На думку деяких дослідників, митрополит Никифор став навіть одним з ініціаторів запрошення Володимира Мономаха на київський стіл після смерті Святополка (див.: *Макаров А.И.*,

Цьому, очевидно, не в останню чергу сприяло візантійське походження правителя. Невипадково, аналізуючи адресовані йому послання митрополита Никифора, Д.Оболенський дійшов висновку про «близькість Володимира до візантійського суспільства і його інтелектуального світу»¹³. Якщо це так, то печатка князя, на грецькому написі якої його названо Мономахом, є свідченням не тільки амбіцій, прагнення підкреслити свою винятковість із-поміж інших князів, але й материнського виховання в душі візантійських культурних традицій. Саме цей зв'язок, за словами Г.Вернадського, знайшов вияв у «підтримці грекофільських тенденцій у руській церкві, за що його засуджують деякі [...] російські історики націоналістичного духу»¹⁴. Серед останніх Г.Вернадський, очевидно, мав на увазі такого знаного дослідника як М.Присьолков. У боротьбі на території Русі грекофільської та національної тенденцій розвитку церкви, поданих, відповідно, митрополитами, що ставилися з греків і Києво-Печерським монастирем, Мономах, на його думку, тільки прикривався «націоналізмом», а насправді був прихильником грекофільської орієнтації¹⁵.

Відзначаючи деяку суперечливість і «роздвоєність» натури Володимира, М.Присьолков у цьому зв'язку бачив у ній живу для князя дійсність, яка була зовсім «не руського походження: перед нами портрет, точніше копія зі звичайного типу візантійського виробу»¹⁶. Утім «грекофілізм» Мономаха, на думку ряду дослідників, багато у чому уявний¹⁷.

Більш переконливо його зв'язок із Візантією, окрім свинцевих печаток, можна простежити на двох інших матеріальних прикладах. Перший із них – так звана чернігівська гривна – датується кінцем XI ст. Це – знайдений 1821 р. біля Чернігова золотий амулет-змійовик, який носили на грудях для захисту від усяких бід і хвороб. На лицьовій стороні представлено постать архангела Михаїла на повен зріст, із важкими довгими крилами, жезлом-лабаром (або рипідою) у правій руці й з державою – у лівій. Навколо цього зображення розташовано напис грецькою мовою, що являє собою початок «трисвятої пісні»

Мильков В.В., Полянський С.М. Древнерусская мысль в её историческом развитии до Никифора // Послания митрополита Никифора. – С.46; Гайденко П.И. Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): зарисовки власти и повседневности. – Москва, 2014. – С.61, 120; Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – Москва, 2015. – С.290).

¹³ Оболенский Д. Владимир Мономах // *Его же*. Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С.483.

¹⁴ Вернадский Г.В. Киевская Русь. – Тверь; Москва, 1996. – С.106.

¹⁵ Присёлков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 1913. – С.325–326.

¹⁶ Там же. – С.331.

¹⁷ Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.58–62, 80; Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – Санкт-Петербург, 2002. – С.256, 285. Чого варті тільки запровадження за нього в Русі свята Миколая Весняного (9 травня), котре прославляло крадіжку розбійниками-купцями мощів святого Миколая Чудотворця з міста Мир у візантійській провінції Лікія й перенесення їх до італійського Барі (про це див.: Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.228–255). Візантія, як зауважував А.Кузьмін, «такого свята, звісно, не визнала. Зате Рим не поспушився, поділившись отриманим заради встановлення нового свята на Русі» (див.: Кузьмин А.Г. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. – Москва, 1987. – С.50–51). Деяка переорієнтація інтересів великокнязівського столу в бік Візантії, імовірно, мала місце лише в період, що наступив невдовзі після вокняження Володимира Мономаха в Києві (див.: Гайденко П.И. Священная иерархия Древней Руси... – С.61).

(Ісая, 6, 3). На зворотному боці – поясне зображення жінки зі зміями, що відходять у різні боки (звідси й назва амулета). Цю медузоподібну жінку оточують два концентричних написи: замовляння проти духу хвороби («істери» грецькою мовою) і «Господи, помози рабу своєму Василю. Аминь»¹⁸. Імовірно, саме Володимир Мономах був власником цієї золотої філактерії, як видається, втраченої ним під час своїх мандрівок¹⁹. Де б не було виготовлено для нього цей розкішний амулет (у Візантії або в Русі), він, за оцінкою О. Орлова, відображає «саме національне грецьке сповідання, що являє синкретизм античного язичництва та східного християнства»²⁰.

Іншим прикладом зв'язку Володимира Всеволодовича з Візантією може служити фресковий живопис Софії Київської. Імовірно, саме в роки його князювання в Києві було виконано ряд розписів на стінах і склепіннях двох баштових сходів, що ведуть на хори, де під час богослужіння перебували князь та його сім'я. На цих розписах були зображення візантійських придворних церемоній: різноманітні ігри на Константинопольському іподромі, палац Кафізми, звідки імператор і його почет дивилися на змагання, постать самого василевса в оточенні придворних, сцени полювання²¹. Ця тематика, що її було принесено до Києва з Візантії, використовувалася, за оцінкою В. Лазарева, «для прославлення великокнязівської влади. І коли київські князі підіймалися сходами на хори й бачили зображення численних церковних сцен, то останні асоціювалися не стільки з візантійськими василевсами, скільки з поняттям влади як такої»²². Отже перед нами – прагнення за допомогою образотворчого мистецтва наблизити Київ до Константинополя, уподібнити його цій «столиці світу», «новому Єрусалимові»²³. Про зображені ж у мистецтві сцени, як припускають

¹⁸ Орлов А. С. Владимир Мономах. – С. 64; История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – Т. 2. – Москва; Ленинград, 1951. – С. 444–445; Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. – Москва, 1991. – С. 49–51; Котляр Н. Ф. Золотая гривна Мономаха // Родина. – 2008. – № 1. – С. 31.

¹⁹ Оболенский Д. Владимир Мономах. – С. 484. За дотепним припущенням Б. Рибакіова, князь втратив цей амулет під час однієї зі своїх мисливських виправ, про які він писав у «Повчанні» (див.: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 455; пор.: Котляр Н. Ф. Золотая гривна Мономаха. – С. 32).

²⁰ Орлов А. С. Владимир Мономах. – С. 65. Детальніше про амулети-змійовики як свідчення «християнсько-язичницького двовір'я» див.: Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – Москва, 1987. – С. 653–656. На думку більшості дослідників, ця філактерія має руське походження. Однак за своїми стилістичними особливостями вона не знаходить близьких відповідників у попередніх і синхронних пам'ятках Русі. Найближча до неї аналогія – у зображеннях на рельєфах печерного храму в ім'я архістратига Михаїла в Монте-Горбано (Монте-Сант-Анджело, Південна Італія). На думку Ю. Шевченка, «чернігівська гривна» своєю появою й має завдячувати цьому храмові (див.: Шевченко Ю. Ю. Русские амулеты с образом архангела из пещерного храма Южной Италии времён норманнского завоевателя Роберта Гвискара // Скандинавские чтения 2008 года / Сост. Т. А. Шрайдер. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 40–45). Менш переконливим є припущення цього ж автора, що замовником змійовика був князь Олег Святославич, який у 1080-х рр. перебував у Середземномор'ї, та мав, як відомо, християнське ім'я Михаїл. Володимир Мономах отримав від нього цю філактерію пізніше, у 1090-х рр. (див.: Там же. – С. 44–45).

²¹ Див.: Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. – Москва, 1973. – С. 107–115.

²² Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. – С. 27; Его же. Искусство Древней Руси: Мозаики и фрески. – Москва, 2000. – С. 76. Пор.: Оболенский Д. Владимир Мономах. – С. 485.

²³ Про подібне сприйняття Києва див.: Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций. – Москва, 1998. – С. 355–368; Его же. Зарождение государственной идеологии в Древней Руси // Ярослав Мудрый и его эпоха. – Москва, 2008. – С. 134–152. Більш детально див.: Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки

деякі історики, художникам (якщо вони були русичами) могла розповісти мати Володимира Мономаха²⁴. Останнє, зрештою, якщо погодитися з тим, що розглянуті розписи було зроблено в роки князювання Володимира Всеволодовича в Києві, малоймовірно, оскільки вона померла явно задовго до цього часу. Однак, у будь-якому випадку, заперечувати ту чи іншу її роль у процесі внутрішнього оздоблення Софійського собору було б необачно. Із появою візантійської принцеси в Русі, куди вона приїхала не одна, а з двором, нехай і невеликим²⁵, культурний вплив імперії не міг не стати більш помітним. Також, звичайно, мали поживатися й відповідні контакти Києва з Візантією²⁶. Але все це тільки припущення.

Якщо з чимось і складно посперечатися, то це з роллю матері у вихованні Володимира, якого вона разом із чоловіком випадково назвала «Мономахом» – ім'я, відповідно до середньовічних уявлень, визначало долю людини, його орієнтацію на ту чи іншу систему цінностей²⁷. За висновками сучасних дослідників, цей «князь, із властивою йому зразковою правовірністю, сформувався як особистість під впливом матері всупереч далеко не в усьому християнській обстановці двору»²⁸. Імовірно, вихованню матері Володимир зобов'язаний і знанням грецької мови, якою говорила сама мати, «і яка, звичайно, входила до числа тих п'яти, котрими володів (його – *О.І.*) батько»²⁹. Вище вже згадувалося, що написане Володимиром «Повчання» несе на собі серед іншого й сліди грецького

та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. Примітно, що ідею столицності Києва Володимир Мономах проводив і в літописанні. За спостереженням О.Толочка, згідно з «ПВЛ», серед руських князів він навіть був першим, хто її висловлював (див.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.108–109). Заслугує у цьому ж зв'язку на увагу і сказання про побудову Успенського собору Печерського монастиря (зафіксовано в Києво-Печерському патерику), що пов'язується з іменем Мономаха. Головним ідейним змістом сказання, калькуючи візантійський культ Богородиці Влахернитиси, покровительки Константинополя, стало уявлення про небесний патронат Божої Матері над столицею Русі (див.: Там же. – С.114–121). Цю ідею небесного заступництва Богородиці, як звернув увагу В.Ричка, відображає також уміщена в «ПВЛ» під 1096 р. молитва, якою завершується комплекс праць Володимира Мономаха (див.: *Ричка В.М.* «Київ – Другий Єрусалим»... – С.136). Нарешті, деякі дослідники називали Володимира Мономаха навіть засновником свята Покрови Богородиці – насправді, швидше за все, започаткованого онуком Андрієм Боголюбським (див.: *Ілюханова М.Б.* Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.52–61; *Воронин Н.Н.* О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха. – С.269–271; *Его же.* Андрей Боголюбский. – Москва, 2007. – С.136–137). Але як би там не було, особливе шанування Володимиром Мономахом Божої Матері не викликає сумнівів, про що свідчить будівництво князем храмів в її ім'я.

²⁴ *Оболенский Д.* Владимир Мономах. – С.485.

²⁵ *Данилевский И.Н.* Князья домонгольской Руси: «свои» или «чужие» // *Родина*. – 2012. – №9. – С.113.

²⁶ *Морозова Л.Е.* Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – Москва, 2009. – С.269, 283–284.

²⁷ Див.: *Сендерович С.* Св. Владимир: к мифопоэзису // *ТОДРЛ*. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.300–313; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006.

²⁸ *Баранкова Г.С., Мильков В.В., Полянский С.М.* Комментарии // *Послания митрополита Никифора*. – С.86.

²⁹ *Кузьмин А.Г.* Владимир Мономах // *Великие государственные деятели России / Под ред. А.Ф.Киселёва*. – Москва, 1996. – С.49. У цьому випадку А.Кузьмін має на увазі зв'язку з «Повчання» Володимира Мономаха: «Отець мой, дома сядя, изумешаше 5 языкъ, в томъ бо честь есть от инехъ земль» (див.: *Повесть временных лет*. – С.102). Дослідники досі сперечаються, які саме це були мови. Єдине, у чому всі сходяться: Всеволод, безумовно, володів грецькою (див.: *Данилевский И.Н.* Князья домонгольской Руси: «свои» или «чужие». – С.114).

літературного впливу: тут присутні посилання на праці таких візантійських богословів, як Василій Великий, Іоанн Екзарх, Ксенофонт тощо. Цілком імовірно, що з цими творами його познайомила мати, яка на Батьківщині здобула добру освіту та долучила до читання книг не тільки сина, а й чоловіка³⁰.

Достеменно не відомо, ким саме доводилася імператорові Константинові Мономаху мати Володимира Всеволодовича. У «ІВЛ» її було названо «царицею грекинею», а це вказує лише на спорідненість із василевсом. Про її ж ступінь стає відомо з деяких пізніх літописних джерел: вони повідомляють про те, що мати Володимира була дочкою Константина Мономаха. На це, зокрема, указують Тверський збірник і Густинський літопис. У першому запис 1054 р. доповнено такими відомостями: «Родися Всеволоду Ярославичу сынъ от царици грекини Манамахы, и наречень бысть Владимиръ Манамах, деднымъ прозвищемъ; бе бо за Всеволодомъ дщи греческаго царя Костантина Манамахы»³¹. У другому запис читається після повідомлення про похід русі на Царгород 1043 р.: «По трех же летехъ смирися Ярославъ со Греки и поят дщерь у Константина Мономаха царя Греческаго, за сына своего Всеволода»³². Дочкою Константина Мономаха дружина Всеволода називалася й в одному з синодиків Київського Видубицького монастиря. За припущенням В.Брюсової, джерелом усіх цих додаткових відомостей про неї могли послужити найдавніші південноруські літописи³³. Однак, імовірніше, усе це було тільки інтерпретацією першоджерел, їх модернізацією, яка органічно вписувалася в нову концепцію русько-візантійських відносин кінця XV – початку XVI ст.³⁴

Уявлення про матір Володимира Мономаха як про дочку Константина IX було некритично сприйнято більшістю істориків і навіть відбилося на академічному виданні «Повісті временних літ», згідно з яким Володимир «народився від дочки царської, грекині»³⁵. Між тим є обставини, які не дозволяють беззастережно з цим погодитися. Головна з них – це мовчання візантійських джерел, котрі «рішуче не містять ніяких указівок на шлюб представниці візантійського роду Мономахів із сином київського князя»³⁶. Нічого не відомо з візантійських документів і про існування дочки Константина, хоча історія його життя й еротичних пригод відомі доволі добре, насамперед завдяки М.Пселлу. Проте, розглянувши відомості про родичів Константина IX, що містяться у візантійських хроністів, В.Янін і Г.Литаврин дійшли висновку, згідно з яким «найбільш правдоподібним залишається припущення, що мати Володимира була рідною дочкою імператора» від його другого шлюбу,

³⁰ Морозова Л.Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – С.282.

³¹ Тверской сборник // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.15. – Москва, 2000. – Стб.151.

³² Густинская летопись // Там же. – Т.40. – Санкт-Петербург, 2003. – С.54.

³³ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха // Византийский временник. – Т.XXVIII. – Москва, 1968. – С.134.

³⁴ Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – Москва, 2015. – С.203–204.

³⁵ Повесть временных лет. – С.207. У своєму коментарі Д.Лихачов, однак, більш обережний, зазначаючи лише, що «Всеволод Ярославич був одружений із принцесою з дому Константина Мономаха» (див.: Там же. – С.489).

³⁶ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.217.

який тривав приблизно між 1025–1033 рр., тобто до сходження на престол³⁷. Дослідники також висловили припущення, що ім'я її було Марія. Підставою до цього послужила схожість печатки Володимира з печаткою «архонтеси Марії». Зображення на останній Андрія Первозванного дозволяє, на думку авторів, бачити у ньому патрона її чоловіка. Оскільки Всеволод Ярославич мав християнське ім'я Андрій, найбільш вірогідне припущення, що архонтеса Марія і є дружина Всеволода (Андрія) Ярославича³⁸.

Маючи глибоку аргументованість, ця гіпотеза отримала підтримку й інших дослідників, у тому числі у зарубіжній історіографії. Приєднався до неї й О.Соловійов³⁹. До такого припущення схилявся й біограф Володимира Мономаха – О.Карпов, не виключаючи водночас, що ця «майбутня дружина Всеволода Ярославича була незаконнонародженою дочкою Константина Мономаха від його коханки Склирени (племінниці його другої дружини), з якою Константин перебував у тривалому зв'язку принаймні з початку 30-х рр. XI ст., і яку, ставши імператором, увів до палацу з почесним титулом севасти»⁴⁰.

Проте думка, згідно з якою дочку Константина Мономаха, що стала дружиною Всеволода Ярославича, звали Марією, – не єдина. Існують й інші версії, що спираються на усні або письмові джерела. Так, у місцевих смоленських переказах про перенесення ікони Смоленської Божої Матері з Константинополя в Русь мати Володимира, дочка імператора Константина Мономаха, іменується Анною; у синодику Київського Видубицького монастиря – Анастасією⁴¹; у поминальнику з Києво-Печерського патерика за редакції Йосипа Тризни – Єфросинією⁴². Але всі ці відомості – доволі пізнього походження, і на відміну від гіпотези В.Яніна й І.Литаврина не викликають великої довіри. У згаданому усному переказі, швидше за все, відбилося ім'я цариці Анни, дружини князя Володимира Святого, оскільки в деяких смоленських записках ідеться саме про неї⁴³. А в повідомленнях Видубицького синодика і поминальника Й.Тризни, як про це справедливо зазначив О.Карпов, «викликає сумнів насамперед той факт, що Анастасія або Єфросинія названа тут матір'ю як Володимира, так і його молодшого брата Ростислава, а це в будь-якому випадку невірно, адже брат Володимир Ростислав з'явився на світ у другому шлюбі

³⁷ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.221. «Більш імовірною» таку думку визнавав В.Мошин, водночас допускаючи також можливість, що дружиною Всеволода могла бути племінниця Константина IX або, з меншою ймовірністю, – його сестра (див.: Мошин В.В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры. – Т.П. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.323–324 (перша публ. у: Byzantinoslavica. – Т.IX. – Praha, 1947)). У всякому разі, дочкою імператриці Зої вона не могла бути, оскільки на момент шлюбу з Константином останній було вже 64 роки.

³⁸ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.212–217; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.17–19.

³⁹ Soloviev A.V. Marie, fille de Constantin IX Monomaque // Byzantion. – XXXII, 1963. – P.241–248.

⁴⁰ Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.16–17. Пор.: Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.13. Раніше подібну думку висловив Л.Махновець (див.: Махновець Л. Літопис Руський. – К., 1989. – С.98).

⁴¹ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.129.

⁴² Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризни // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.229.

⁴³ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.128.

батька. Відповідно може йтися про другу дружину Всеволода Ярославича – мачуху, але не матір Мономаха»⁴⁴. Заради справедливості, слід зазначити, що було висловлено аргументи і проти ототожнення матері Володимира з «архонтесою Марією». Напис «Мономах» на печатці, про яку йшлося вище, як зауважив О.Каждан, «далеко не очевидний; його набагато логічніше було б прочитати “Монах”, тобто черниця. Вона могла бути монашкою в монастирі Святого апостола Андрія Первозванного, а не дружиною Андрія-Всеволода. І, урешті, Марія не інтерпретується як архонтеса “з Русі”, а просто як “дуже благородна архонтеса”. У цьому випадку печатка втрачає зв'язок із загадковою дружиною Всеволода»⁴⁵. Не можна, нарешті, не визнати, що «розв'язання питання про походження дружини Всеволода за даними сфрагістики має силу лише непрямого доказу»⁴⁶.

Сумніватися в тому, що ця насправді невідома на ім'я дружина Всеволода була дочкою імператора Константина IX, дозволяє не тільки мовчання про неї візантійських джерел, які взагалі не знають його дочок, але й деякі інші причини. Із таким самим ступенем імовірності можна стверджувати, що видана заміж у Русь принцеса була, скажімо, племінницею імператора. Однак вірогіднішою видається її ще більш віддалена спорідненість із василевсом. На користь цього можуть свідчити вже самі обставини укладення шлюбу Всеволода Ярославича та представниці візантійського правлячого дому. Судячи з усього, цей союз відбувся між 1046 і 1052 рр., закріпивши, як вважають, мир між Руссю й Візантією після невдалого походу на Царгород руського війська на чолі зі старшим сином Ярослава Мудрого – Володимиром у 1043 р.⁴⁷

⁴⁴ Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.16. Пор.: Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.19–20. Мати Володимира Мономаха померла доволі рано, можливо вже в 1050-х рр. (див.: Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.371). В.Татищев, утім, називає 1067 р. датою її смерті (див.: Татищев В.Н. Собрание сочинений. – Т.2: История Российская. – Москва, 1994. – С.85). Однак достовірність цієї звістки сумнівна. У другому шлюбі, за відомостями того ж В.Татищева, Всеволод був одружений із половчанкою. Проте зміни у сім'ї Всеволода Ярославича більшість дослідників схильні датувати кінцем 1060-х рр. (див.: Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.29–30).

⁴⁵ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.12/13. – 1988–1989. – P.417.

⁴⁶ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.128. Зауважимо, що дослідники робили спроби примирити дві найбільш популярні в історіографії версії імені візантійської принцеси. Так, указуючи на те, що дружину Всеволода Ярославича, родичку Константина IX Мономаха, звали Марією або Анастасією, Л.Войтович зазначав, що «можливо одне з імен чернече (перед смертю княгиня могла прийняти чернецтво, як це тоді практикувалося)» (див.: Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.318; пор.: Махновець Л. Літопис Руський. – С.98, 454).

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.67; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.79–80; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.258–276; Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. – Москва, 2010. – С.369–374. Поясненням мотивів Ярослава у цій кампанії, загалом, можна погодитися з О.Толочком: «Похід 1043 р. мав нагадати імператорові про існування в Києві “такого собі Ярослава Володимировича” й був радше образою реакцією на неухвалюваність Візантії, ніж захистом від її надмірної уваги». Цікаво при цьому, що всі повідомлення про похід, на думку дослідника, з'явилися у джерелах «не раніше 1113 р., і ми не знайшли б його в літопису Ярослава» (див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998 [«Україна кризь віки», т.4]. – С.160). В одній зі своїх останніх праць із часів київського князювання Володимира Мономаха О.Толочко, утім, пов'язує початок усього літописання, демонструючи, що «Повість временних літ» була «першим досвідом створення руської історії», поштовхом до якого стало здобуття в Києві візантійсько-руських договорів X ст.

У цій ситуації одруження четвертого сина київського князя, що мав у той час незначні шанси коли-небудь обійняти батьківський престол, із рідною дочкою візантійського імператора (притому єдиної!), пояснити складно. Твердження, які зустрічаються в історіографії щодо підготовки Русі до нової війни, формування широкої антивізантійської коаліції тощо, покликані пояснити таку велику поступку з боку імперії, не переконують⁴⁸. Загальновідомо, що візантійці взагалі дуже обережно ставилися до подібних династичних шлюбів⁴⁹ і якщо вже на них погоджувалися, то лише у виняткових випадках, зокрема «стимульовані» військовими успіхами «варварів». Так, Володимирові Святому, щоб здобути обіцяну йому за допомогу у придушенні повстання Варди Фоки руку сестри імператора Василя II – Анни довелося захопити Корсунь⁵⁰. У нашому ж випадку відбулося зворотнє: 1043 р. переможницею виявилася Візантія і їй тоді вже ніщо не загрожувало. Як би не було, у випадку, що цікавить нас, зрештою доводиться погодитися з О.Кажданом: ми не знаємо, ким конкретно

(див.: *Толочко А.П.* Очерки начальной Руси. – К.; Санкт-Петербург, 2015. – С.20–59). Якщо спостереження дослідника слухні, то створенням «ПВЛ» ми значною мірою зобов'язані контактам Володимира Мономаха з Візантією. Але, як стверджував літописець, «наперед повернемося». Із тим, що результат русько-візантійської війни 1043 р. був невдалим для русичів згодні не всі дослідники. В.Брюсова, наприклад, висловила гіпотезу, згідно з якою війні останніх не обмежилися відомим нещасливим походом, а мали подальший розвиток: здобуття та спустошення Херсонеса не пізніше, ніж у 1044 р. (як і півстоліття перед цим). Після цього загроза другого походу на Константинополь, на думку дослідниці, і призвела до укладення позитивного для руської сторони мирного договору, скріпленого династичним шлюбом Ярославового сина з дочкою візантійського імператора (див.: *Брюсова В.Г.* Русско-византийские отношения середины XI в. // Вопросы истории. – 1972. – №3. – С.59–61). Ця, збудована на припущеннях, гіпотеза визнання, утім, не отримала. Її критику див.: *Карпов А.Ю.* Ярослав Мудрый. – С.371, 525–526.

⁴⁸ Невипадково такий знавець русько-візантійських відносин, як М.Левченко, спробував пов'язати укладення цього шлюбу не з примиренням сторін після війни 1043 р., а з їх домовленостями про усунення з посади київського митрополита Іларіона, «русина», самовільно поставленого Ярославом. Видану за Всеволода принцесу він при цьому не вважав дочкою імператора, відзначаючи, що це була лише «представниця роду Мономахів» (див.: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.400–401). Пояснення дослідника, проте, безпідставне, як і фантазії про підготовку Русі до нової війни з Візантією. На думку Л.Мюллера, одруження Всеволода з «родичкою візантійського імператора» відбулося трохи раніше поставлення Іларіона, а самого конфлікту між Константинополем і Києвом навколо цього й зовсім не було (див.: *Мюллер Л.* Иларион и «Повесть временных лет» // *Его же.* Понять Россию: историко-культурные исследования / Пер. с нем. – Москва, 2000. – С.157. Пор.: *Поннэ А.* Студити на Руси: Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. – К., 2011 [«Ruthenica: Supplementum», вип.3]. – С.91, 101–107, 115–119). Інакше ситуація бачилася й такому фахівцеві, як В.Мошин, котрий припустив, що шлюб Всеволода з візантійською принцесою «було укладено не безпосередньо у зв'язку з укладенням миру 1046 р., а трохи пізніше, уже за відновлення дружніх відносин між візантійським двором та Ярославом, і, найімовірніше, наприкінці 1047 р., коли у Візантії [...] відбулося повстання племінника імператора по матері, Лева Торника, що ледь не коштувало Константинові престолу» (див.: *Мошин В.В.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.325). Утім, ця версія також має характер припущення. Стан джерел не дозволяє переконливо вирішити це питання. На думку О.Толочка, «якщо шлюб Всеволода з Мономахівною проектувався вже 1046 р., то здійснився він не раніше 1051–1052 рр. На момент “типі великої” Всеволодові було лише 16 років, а перша дитина від цього шлюбу – Володимир – народилася 1053 р.» (див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.166–167).

⁴⁹ На пропозицію щодо руки дочки візантійського василевса було відмовлено навіть синові правителя Священної Римської імперії Оттона I – майбутньому імператорові Оттонові II.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С.49–50; *Карпов А.Ю.* Владимир Святой. – Москва, 2015. – С.215. Пор.: *Ричка В.М.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С.28–30; *Його ж.* Корсунь в історії й культурі Київської Русі // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.58–60.

була дружина Всеволода. Розумніше вважати, що він «був одружений із дамою з роду Мономахів, родичкою Константина IX»⁵¹. Упевнено можна тільки стверджувати, що ця жінка не була «порфірородною» – тобто народженою в Порфірі, особливому покої імператорського палацу, де мали щастя з'являтися на світ лише діти правлячого на той час імператора.

Стосовно ж візантійських зв'язків самого Володимира Мономаха, не можна забувати, що, незважаючи на своє походження й виховання матері-грекині, носія багатих християнських традицій, він був саме руським князем, якій виріс і сформувався в умовах руських реалій. «Хоча й текла у жилах Мономаха грецька кров, – пишуть сучасні дослідники, – серцем і помислами він був прив'язаний до доль Руської землі, і цим пронизано кожен рядок княжих творів»⁵². Незважаючи на певну близькість візантійської культури, копіювання з Візантії низки ідей та уявлень про владу, претензії Володимира на політичну рівність із візантійськими імператорами все ж не спостерігаємо⁵³. Князеве «благородство», як зазначає В.Петрухін, «не змушує його дотримуватися того репрезентативного зразка, який являв василевс на престолі – символ непорушності божественної імператорської влади. Князь радше був подібним до діяльних Комнінів, що змінили Мономахів», або, як відзначили С.Франклін і Д.Шепард, його старшого сучасника, візантійського воєначальника Кекавмена. Але ще доречніше, на думку згаданих дослідників, буде «уявити, що, вирушаючи в подорож із Мономахом, ми опиняємося на одному коні з його прапрадідом Святославом»⁵⁴. «Бадьорість» і «рухливість» Мономаха визначалася, відповідно, «не просто його діяльним характером, але й специфікою князівської влади на Русі»⁵⁵, реаліями тодішнього життя. Швидше за все, саме цими реаліями, а не візантійською традицією, він керувався, коли 1117 р. вивів із Новгороду свого старшого сина Мстислава та посадив його у близькому до Києва Білгороді⁵⁶. Хоча ці дії й нагадують «візантійський імператорський звичай за життя призначати собі співправителя-спадкоємця»⁵⁷, певно, схожість така здебільшого зовнішня. Очевидне й те, що Володимир

⁵¹ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. – P.417.

⁵² Макарова А.И., Мильков В.В., Полянский С.М. Древнерусская историческая мысль в её развитии до Никифора. – С.46.

⁵³ Чичуров И.С. Политическая идеология средневековья (Византия и Русь). – Москва, 1991. – С.146–150; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.102–127; Назаренко А.В. К проблеме княжеской власти и политического строя Древней Руси: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992 // Средневековая Русь. – Ч.2. – Москва, 1999. – С.180–187; Долгов В.В. Древняя Русь: мозаика эпохи: Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. – Ижевск, 2004. – С.17–24, 35–36; Горский А.А. Русское средневековье. – Москва, 2010. – С.85–86. Переймаючи з Візантії ті чи інші ідеї, у Русі їх часто інтерпретували по-своєму (пор.: Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. – К., 1994. – С.15, 29–30).

⁵⁴ Франклін С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200. – Санкт-Петербург, 2000. – С.453.

⁵⁵ Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия // Из истории русской культуры. – Т.1 (Древняя Русь). – Москва, 2000. – С.207.

⁵⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.284.

⁵⁷ Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. – С.207. В.Лашнюков навіть уважав, що в роду Всеволода зберігалася «ідея верховної (самодержавної – О.І.) влади, принесена з Візантії». Тому в діяльності Володимира Мономаха «під патріархальними формами не можна не бачити зародків самодержавства» (див.: Лашнюков И.В. Владимир Мономах и его время // Его же. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – Вып.2. – К., 1874. – С.10, 35).

за своїми переконаннями не був таким уже грекофілом, як іноді схильні вважати. За слушним зауваженням М.Свердлова, він демонстрував свою відкритість у політичній та культурній взаємодії із країнами Західної Європи. Причому «династичні західноєвропейські зв'язки його князівської гілки явно переважали над генеалогічним походженням по материнській лінії від візантійського імператорського дому. Сам він (тобто Володимир – О.І.) був одружений з англійською принцесою Гітою, дочкою Гаральда Годвінсона. Старший син, новгородський князь Мстислав, мав також скандинавське ім'я Гаральд. Одруженим він був із донькою шведського короля Інгою Стейнкельсон. Дочка Володимира Євфимія була заміжжям за угорським королем Кальманом. Сестра Мономаха Євпраксія Всеволодівна видана за саксонського маркграфа Генріха Довгого, а після його смерті – за імператора Священної Римської імперії Генріха IV»⁵⁸. Та все ж, не можна забувати, що саме спорідненість із візантійськими імператорами, а не можновладними домами Західної Європи, робила його «особливим» серед інших руських князів. Натомість тому, що ставлення Володимира до Візантії не було таким уже однозначним, імовірно, чималою мірою сприяло зіткнення інтересів цих двох країн. Про політичні відносини Києва з Константинополем, утім, відомо небагато. Очевидно, вони «залишалися спокійними й мирними аж до 1116 р., коли в Подунав'ї спалахнули військові дії між імперією та Київською Руссю. Загострення суперництва Володимира Мономаха з Алексієм I Комніним у Криму призвело до того, що руський князь вирішив використати проти імператора його політичного противника»⁵⁹ – людину, що з'явилася на історичній сцені наприкінці XI ст. й видавала себе за Лева, сина імператора Романа IV Діогена. За повідомленням Анни Комніної, це був самозванець, походженням «із низів»⁶⁰, однак Володимир Мономах визнав його за справжнього Лева Діогена й навіть видав за нього дочку Маріцу (Марію)⁶¹. За явної підтримки тестя цей «Леонъ царевичъ», як повідомляє

⁵⁸ *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси в VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.497. Про зміцнення наприкінці XI ст. контактів Русі (в тому числі й Мономаха) та Західної Європи див.: *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.263–271, 278–280, 285, 375–376; *Назаренко А.В.* Владимир Мономах и Вельфы в конце XI в. // *Средневековая Русь*. – Вып.7 / Отв. ред. А.А.Горский. – Москва, 2007. – С.72–73, 114–115. Пор.: *Костромин К.А.* Церковные связи Древней Руси с Западной Европой (до середины XII в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – С.11–12.

⁵⁹ *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.65–66. Пор.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.186; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.292.

⁶⁰ *Бибииков М.В.* Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси: Нарративные памятники. – Москва, 2009. – С.403.

⁶¹ Постать цього Мономахового зятя, що називав себе сином імператора Романа Діогена, багато у чому залишається загадковою. Уперше «Девгениевича» згадано в «Повісті временних літ» 1095 р. Тоді, при нападі разом із половцями на Візантію, його захопили в полон та за наказом імператора Алексія Комніна осліпили. Удруте, уже як «зять Володимирь», він фігурує в літописній статті 1116 р. Однак навряд чи це одна й та сама особа. Міркування з цього приводу див.: *Карпов А.Ю.* Владимир Мономах. – С.156; *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.153. Не дуже схоже й на те, щоб Володимир Мономах видав свою дочку за якогось брехуна-волоцюгу, котрим його вважала Анна Комніна. Знавець русько-візантійських відносин В.Васильєвський зазначав, що якщо перший «Діогенович», згаданий у «Повісті временних літ» під 1095 р., був самозванцем, то другий, про якого йдеться під 1116 р. – це дійсно син імператора Романа, але від першого шлюбу, ще до сходження на престол. Будучи зятем Володимира Мономаха, він, на думку дослідника, був, однак, одружений не з його дочкою,

під 1116 р. «ПВЛ», «иде [...] на куръ от Олексия царя, и влася городовъ ему дунайскихъ неколко», але у Дристрі (Доростолі) його вбили двоє «сарацинів», підсланих імператором⁶². Для Мономаха, однак, захоплені землі вже були своїми. Юридичним та ідеологічним обґрунтування цього, на думку О.Толочка, стали зроблені в Константинополі спеціальні розшуки, результатом чого було відкриття договорів Русі з Візантією, останній з яких, укладений 971 р. в «Доростолі» Святославом Ігоровичем, і створював потрібний прецедент⁶³. Тому, щоб закріпити за собою дунайські міста, Володимир послав на Дунай Івана Войтишича і той посадив там київських посадників. Потім у Подунав'я з воєводою Фомою Ратиборичем ходив син Мономаха – В'ячеслав, але коли вони прибули до Дристра, то «не вѣспевше ничто же, воротипаша»⁶⁴. Таким чином, здійснена Володимиром Мономахом спроба заволодіти ключовим місцем Нижнього Подунав'я, що колись уже належало руським князям, закінчилася невдачею. Як і весь Нижньодунайський регіон, Дристр залишився за Візантією.

В історіографії співіснують дві протилежні оцінки цього конфлікту. Найчастіше про нього писали як про «несподіване», окреме «невелике зіткнення»⁶⁵. Із таким трактуванням, однак, не погодився А.Горський. На його думку, «за скупими рядками літописного повідомлення стоїть політичний наступ Володимира Мономаха на Візантію. Максимальною метою київського князя було посадити свого ставленика на візантійський престол із подальшим закріпленням престолу за своїми нащадками, мінімальною – встановлення контролю над Нижнім Подунав'ям і, можливо, відновлення тут Болгарського царства під егідою Русі»⁶⁶. Звичайно, Володимир навряд чи міг висувати таке амбітне та недосяжне завдання, як посадження на візантійський трон свого ставленика. Найбільш реалістичним видається, що його метою було завоювання гирла Дунаю, оскільки загибель «Леона Діогеновича» не змусила його відмовитися від цих планів⁶⁷. Так чи інакше, незабаром після смерті імператора

а зі сестрою (див.: *Васильевский В.Г.* Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // *Его же. Труды.* – Т.2. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.37–48. Пор.: *Иловайский Д.* История России. – Ч.1: Киевский период. – Москва, 1876. – С.310–311). Заперечення із цього приводу див: *Будовниц И.У.* Владимир Мономах и его военная доктрина // *Исторические записки.* – Вып.22. – Москва, 1947. – С.97–98; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.407–418. На думку О.Каждана, навряд чи Леон Діоген був справжнім сином імператора, але «можливо був родичем дому» (див.: *Kazhdan A.* Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. – P.422).

⁶² Повесть временных лет. – С.129.

⁶³ Толочко А.П. Очерки начальной Руси. – С.54–56.

⁶⁴ Повесть временных лет. – С.129.

⁶⁵ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; *История Византии.* – Т.2. – Москва, 1967. – С.352; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.88.

⁶⁶ *Горский А.А.* Забытая война Мономаха: Русско-византийский конфликт 1116 г. // *Родина.* – 2002. – №11/12. – С.100. У цьому ж дусі знаходимо зауваження І.Литаврина про те, що це був «аж ніяк не простий прикордонний конфлікт. Шлюб Псевдодіогена з дочкою Мономаха свідчить про відмову київського князя визнати законними права Алексія I – узурпатора візантійського престолу. Для подібного ставлення напівгрека Мономаха до візантійського двору треба було мати доволі вагомі політичні підстави» (див.: *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.392). На користь того, що похід руських дружин на Дунай у 1116 р. не був «спонтанним», див.: *Толочко А.П.* Очерки начальной Руси. – С.55.

⁶⁷ *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.153.

Алексія Комніна (1118 р.) дружні відносини з імперією було відновлено й 1122 р. онука Мономаха, дочка його старшого сина Мстислава, відома в історіографії під іменем Добродії Мстиславівни, вийшла заміж за візантійського «царевича» (як вважають дослідники, або за племінника Алексія I, або за одного з його онуків – Алексія чи Андроніка⁶⁸). Таке у практиці русько-візантійських відносин відбулося вперше. Тоді ж замість померлого у квітні 1121 р. Никифора до Києва з Царгорода прибув новий митрополит Микита⁶⁹, який, вважається, привіз частину шанованої християнської святині – перст Іоанна Хрестителя⁷⁰. Останнє, зазначив М.Присьолков, «стало, звичайно, непересячним церковним святом і було викликане бажанням греків висловити тим шану й повагу до Мономаха»⁷¹.

Деякі дослідники небезпідставно вбачають у русько-візантійському воєнному конфлікті 1116 р. й подальшому примиренні витоки знаменитої легенди про похід на Візантію самого Володимира Мономаха та отримання ним знаків царської влади⁷². На користь цього може свідчити спостереження Б.Флорі

⁶⁸ Лопарев Х. Брак Мстиславны (1122 г.) // Византийский временник. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1902. – С.424–426; Панадимитриу С. Брак русской княжны Мстиславны Доброден с греческим царевичем Алексеем Комнином // Там же. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1904. – С.83–84; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.187; Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.66.

⁶⁹ Ипатьевская летопись. – Стб.286.

⁷⁰ Присьолков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. – С.330–331; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.187; Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.179–182.

⁷¹ Присьолков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. – С.331.

⁷² Див., напр.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.126; Грушевский М. История Украины-Руси. – Т.П: XI–XIII вв. – Л., 1905. – С.115–116; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.326; Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.195, 204. Спираючись на відомості «Історії Російської» В.Татищева, А.Горський висловив припущення, що 1118 р. Мономах знову посилав військо на Дунай, однак імператорові Алексієві Комніну вдалося запобігти зіткненню цінною багатих дарів і домовленістю про одруження одного зі своїх синів з онучкою київського князя (див.: Горський А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание // Исторические записки. – Т.115. – Москва, 1987. – С.308–328; Его же. Забытая война Мономаха. – С.100). Однак, з огляду на наведені О.Толочком переконливі докази того, що в розпорядженні В.Татищева не було ніяких унікальних і втрачених згодом джерел, і що фактично всі «надлишкові» повідомлення історика є вигадкою, подібні речі видаються малоймовірними (див.: Толочко А.П. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005). Не переконує і припущення про те, що після відновлення до 1122 р. відносин із Візантією Мономах отримав від імператора титул «сина» й вінець (див.: Wasilewski T. La place de l'Etat russe dans le monde byzantin pendant le haut moyen age // Acta Poloniae Historica. – 1970, XXII. – P.48). На питання, чи були в руських князів «вінець», більшість сучасних дослідників відповідають негативно (див.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.125, 147–148; Назаренко А.В. К проблеме княжеской власти и политического строя Древней Руси. – С.192; Долгов В.В. Древняя Русь: мозаика эпохи. – С.24–36; Пузанов В.В. Княжеские «клубуки» и «венцы»: к спорам о древнерусских инсигниях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.20: Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Л., 2011. – С.569–581). Проте іноді робиться виняток для Володимира Святославича, який разом із рукою візантійської принцеси, імовірно, отримав і якісь інсигнії, котрі зникли під час усобиці 1015–1019 рр. (див.: Поплз А. Святые венценосцы (Как возник культ Бориса и Глеба) // Родина. – 2002. – №11/12. – С.93; Его же. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // ТОДРЛ. – Т.54. – Санкт-Петербург, 2003. – С.308–312; Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009. – С.71–74; Його ж. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – С.41–45). Якщо це так, то теоретично не можна виключати також отримання будь-яких відзнак (хай і не

з приводу згаданого вище перенесення в Русь із Константинополя перста Іоанна Хрестителя. За висновком дослідника, уже у другій половині XII ст. ця реліквія, що зберігалася в одному з київських монастирів, могла сприйматися як частина візантійської коронаційної регалії⁷³. Згодом, у післямонгольські часи, відомості про перст святого зникають із джерел. Але пам'ять про візантійський похід Мономаха та про надсилання йому однієї з реліквій імперії мала зберегтися⁷⁴. Помітний внесок в її переосмислення та наповнення актуальним ідейним змістом належав, насамперед, книжникам-історіографам Московського царства, які на рубежі XV–XVI ст. створили цілий цикл легенд про витоки руського панування, що губляться в ранній історії Русі. Особливої актуальності для їх владних замовників у цей час набула «візантійська» складова стародавньої київської спадщини, чому сприяли як мінімум дві події. Перша з них – підписання православними патріархами 1439 р. Ферраро-Флорентійської унії й визнання тим самим верховенства Папи Римського, що було розцінене Москвою як явний відступ від ідеалів православ'я. І друге – падіння 1453 р. Константинополя, православної столиці світу, «нового Єрусалима» та «другого Рима» – під ударами османського султана Мегмеда II Завойовника⁷⁵. В очах московських ідеологів усе це означало, що Москва за-

такого високого рангу) і Всеволодом Ярославичем, який одружився з родичкою Константина IX Мономаха. Надсилання місцевим правителям владних інсигній у Константинополі, як відомо, приділялі особливе значення, розглядаючи цей акт найчастіше як визнання залежності від імперії. Стосовно ж знаменитої «шапки Мономаха», її, як доводять фахівці, було виготовлено в 1330-х рр. для татарського хана Узбека. Наприкінці XV ст. до неї додали хрест та освятили легендою про нібито візантійське походження, тобто зв'язком з імператором Константином Мономахом (див.: *Кінан Е.* Російські міфи про київську спадщину // *Його ж.* Російські історичні міфи. – К., 2003. – С.23; *Ульяновський В.* Походження влади та її символів на Русі в інтерпретації «Послання» Спиридона-Сави // *Україна в Центральній-Східній Європі.* – Вип.4. – К., 2004. – С.200–201; див. також: *Жилина Н.В.* «Шапка Мономаха»: Историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001). У кожному разі, відновлення русько-візантійського миру, що відбулося після відомого з «Повісті временних літ» конфлікту, поза всяким сумнівом, було для київського князя дуже почесним.

⁷³ *Флоря Б.Н.* К генезису легенды о «дарах Мономаха» // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987. – Москва, 1989. – С.188. «Десницею» св. Іоанна, за поширенням у Русі уявленням, «поставлялися» на царство візантійські імператори. Детальніше про це див.: *Успенский Б.А.* Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и её русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.263–267.

⁷⁴ На користь цього свідчить легендарне за своїм характером повідомлення «Слова про загибель Руської землі», що, боячись Володимира Мономаха, візантійський імператор «великия дары посылаша к нему, абы под нимъ великий князь Володимиръ Цесарягорода не взял» (див.: *Бегунов Ю.К.* Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». – Москва; Ленинград, 1965. – С.154; детальніше про цей сюжет див.: *Ищенко А.С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. – Ростов-на-Дону, 2014. – С.92–94).

⁷⁵ *Данилевский И.Н.* Рождение русской общественной мысли // Памятники общественной мысли Древней Руси: В 3 т. – Т.3: Московская Русь / Сост., авт. вступ. ст. и комм. И.Н.Данилевский. – Москва, 2010. – С.9–10. Пор.: *Шевченко І.* Візантія та східні слов'яни після 1453 року // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Пер. з англ. М.Габлевич. – Л., 2001. – С.100–101, 103–104. Докладніше про роль зазначених подій у формуванні ідеології Московського царства див.: *Дяконов М.* Власть московских государей: Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI в. – Санкт-Петербург, 1889. – С.54–60. Ще одна подія, яку можна згадати у цьому зв'язку (а саме укладення шлюбу великого князя московського Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Константина XI – Софією (Зоею) Палеолог у 1472 р.), також сприяла поступовому засвоєнню Москвою «візантійської імперської ідеї». Див.: *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.203.

лишається єдиною православною державою, «новим Єрусалимом» та останнім, «третім Римом», а місцеві великі князі стають прямими спадкоємцями влади візантійських імператорів. Однак для обґрунтування свого нового статусу вони потребували історичних прецедентів, у зв'язку з чим і згадали про Володимира Мономаха, який не тільки воював із Візантією, але й сам нібито був наполовину греком, мав грецьке ім'я Мономах, а отже – став ідеальним персонажем для подібної міфопоетичної творчості. У написаному московськими книжниками циклі творів, що об'єднуються загальною назвою «Сказання про князів владимирських», Володимир Всеволодович ушанований як один із прабатьків московських правителів, він постає в ролі грізного воїна царгородських володінь. Налякавши своєю силою Царгород, він нібито отримав із рук візантійського імператора знаки царської гідності – «вінець», тобто корону (знамениту «шапку Мономаха») та інші дари, якими потім був вінчаний посольством, що спеціально для цього прибуло з берегів Босфору до Києва⁷⁶. Примітно, що в ролі такого щедрого дарувальника виступив не його сучасник, імператор Алексій Комнін, ім'я якого з'являється тільки в пізніших переробках «Сказання...»⁷⁷, а Константин Мономах, котрий помер, коли Володимирові було всього лише близько двох років, а отже він ніяк не міг із ним воювати та обмінюватися подарунками. Але такі нюанси не мали особливого значення, оскільки, як помітив ще В.Ключевський, «тоді мислили не ідеями, а образами, символами, обрядами, легендами» й до минулого «зверталися не для пояснення явищ сьогодення, а для виправдання поточних інтересів, підшукували приклади для власних домагань»⁷⁸. Імовірно, що крім родинних зв'язків та ідентичності прізвищ князя й імператора, відіграв свою роль і той факт, що в Русі дійсно були відомі дари Константина Мономаха (серед них малий сіон Новгородського Софійського собору, Смоленська ікона Божої Матері Одигітрія, що її, за переказами, Володимир Мономах підніс смоленській церкві Пресвятої Богородиці)⁷⁹. Але, як і у випадку з символікою перста Іоанна Хрестителя, усі ці зв'язки й дари було істотним чином переосмислено. Останні ототожнили з речами, родовими реліквіями московських великих князів, що зберігалися в їхній скарбниці принаймні з середини XIV ст.⁸⁰, а генеалогічну спорідненість підмінили політичною. Як читаємо у «Сказанні про князів владимирських», «и от того времени князь великий Владимир Всеволодич наречется Манамах,

Сама думка про так звану «шапку Мономаха», на переконання Е.Кінан, була «підказана греко-італійськими консультантами, що прибули 1472 р. з Італії у почті Софії, другої Іванової дружини» (див.: Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину. – С.23).

⁷⁶ Детальніше про це див.: Ручка В.М. Спадщина Володимира Мономаха // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.98–112; Іщенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании. – С.95–118.

⁷⁷ Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – I–V. – Санкт-Петербург, 1895. – С.74–76.

⁷⁸ Ключевский В.О. Сочинения в 9 томах. – Т.1/2: Курс русской истории. – Ч.1/2. – Москва, 1987. – С.116.

⁷⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.123; Карнов А.Ю. Владимир Мономах. – С.94–95, 325–326. Походження цих дарів, цілком імовірно, могло бути пов'язаним зі шлюбним посольством родички Константина IX в Русь. Чи були серед них які-небудь справжні «царські» інсигнії сказати важко.

⁸⁰ Флоря Б.Н. «Царський жребий» // Родина. – 2004. – №12. – С.7.

царь Великия Русия»⁸¹. Саме тому царями є і його нащадки – великі князі владимирські та московські, котрі вінчалися тим самим вінцем, нібито надісланим Володимирові імператором Константином Мономахом. Так московським правителям було дано обґрунтування їхніх домагань на царський титул та особливе місце у «співдружності» європейських держав.

Такою загалом бачиться роль різноманітних – генеалогічних, культурних і політичних – зв'язків Володимира Мономаха з Візантією у формуванні й еволюції його міфологізованого образу. Очевидно, що не в останню чергу саме завдяки цим зв'язкам та їх осмисленню у суспільно-політичній думці Русі й Московського царства постать цього князя і зайняла настільки помітне місце в російській історичній пам'яті.

⁸¹ Сказание о князьях владимирских: Первая редакция // Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.177.

The article is devoted to the diverse relations of Volodymyr Monomakh, prince of Kyiv, with Byzantine, and perceptions about these relations in the context of Byzantium legacy in Moscow social and political thought of 15–16 centuries. The author analyses the kinship of the prince from mother's side with Byzantium royal house, and data of written and material sources about intimacy of Volodymyr Vsevolodovych with Byzantium society and culture, his political and military relations with Empire. The main idea of the researcher was to show that in large part due to all these relations that had been rethought in historical consciousness, Volodymyr Monomakh was chosen as a symbol of Russian monarchy power that was equal to the power of Byzantium emperors.

Keywords: Volodymyr Monomakh, Byzantine, Rus', Moscow kingdom, historical memory, idea of Byzantium legacy.

